

Nadzieje i rozczarowania. Społeczne skutki rewolucji przemysłowej

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Schemat](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

-
- Źródło: *Dyskusja w parlamencie angielskim nad wnioskiem o poprawie warunków zatrudnienia robotników z 1844 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów*

źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 137.

- Źródło: *Niedziela w Czarnocinie*, [w:] *Folklor robotniczej Łodzi*, red. J.P. Dekowski, B. Kopczyńska-Jaworska, J. Kucharska, tekst dostępny w internecie: baedekerlodz.blogspot.com.
- Źródło: Henryk Sienkiewicz, *Listy z podróży do Ameryki*, [w:] *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej 1865–1914*, t. 38, oprac. W. Michowicz, Warszawa 1959, s. 14.
- Źródło: *List Neda Ludda¹ do fabrykanta w Huddersfield z 1812 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 143.
- Źródło: *Wystąpienia luddystów z 1812 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 142.
- Źródło: *Charles Fourier o zasadach pracy w falandze, przedstawionych w 1822 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 148.
- Źródło: R. Brandon, *Singer i maszyna do szycia. Miłość, marzenia, kapitalizm*, Warszawa 2006, s. 135–136.
- Źródło: *Eugène Buret o warunkach życia dzieci w Manchesterze w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 133.
- Źródło: *Eugène Buret o zatrudnianiu nieletnich i dzieci w przemyśle angielskim*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 133.
- Źródło: Władysław Broniewski, *Tułacza Armia [fragment]*.
- Źródło: gen. Stanisław Maczek, *Odezwa do walczących w powstaniu warszawskim, 1 września 1944*, [w:] Andrzej Kunert, *Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944* Warszawa 1994 s. 233–234

1777, Warszawa 1777, s. 200–201.

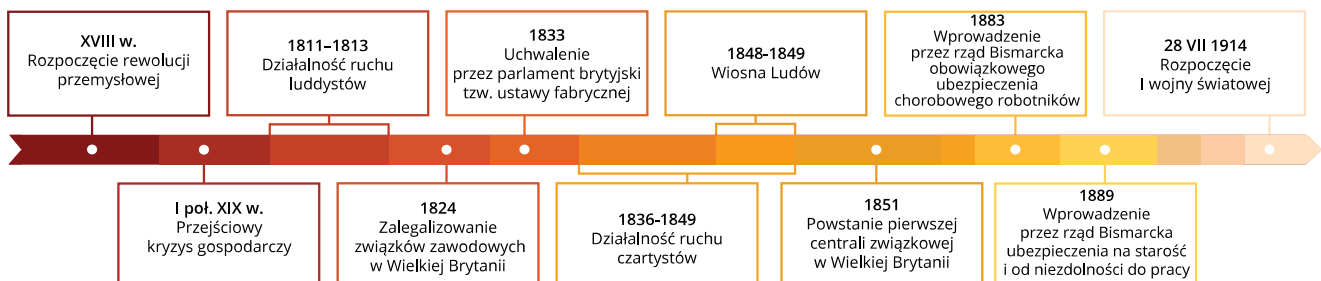
- Źródło: Z. Adrjański, *Złota księga pieśni polskich: pieśni, gawędy, opowieści*, Warszawa 1994, s. 305–306.
- Źródło: *Układ pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a ZSRR z 30 lipca 1941 (układ Sikorski-Majski) [fragment]*.
- Źródło: Czesław Brzoza, *Wielka Historia Polski. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945)*, t. 9, Kraków 2003, s. 281.

Nadzieje i rozczarowania. Społeczne skutki rewolucji przemysłowej

Fotografia. Dziecko zatrudnione w fabryce włókienniczej.
Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Wielu badaczy uważa, że industrializacja jest jednym z zasadniczych przełomów w dziejach ludzkości, porównywalnym z rewolucją neolityczną lub (później) informatyczną. To proces gospodarczy, który wywołuje wiele różnorodnych skutków społecznych. Wśród najważniejszych konsekwencji rewolucji przemysłowej w XIX w. należy wymienić wzrost demograficzny, urbanizację, powstanie nowych klas i warstw społecznych oraz zaistnienie tzw. kwestii robotniczej w polityce.

Źródło: Contentplus.sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Twoje cele

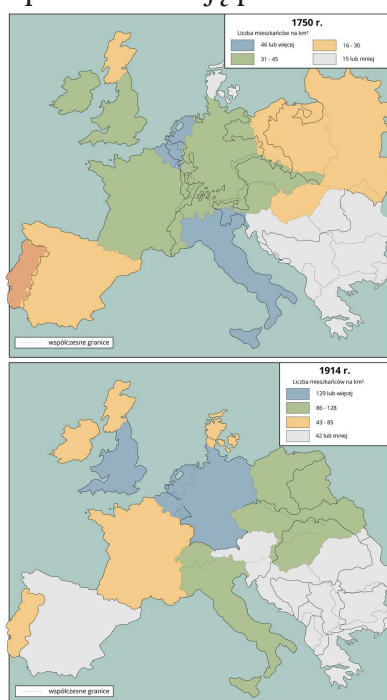
- Opiszesz społeczne skutki industrializacji i rewolucji przemysłowej.

- Scharakteryzujesz związki między różnymi dziedzinami życia społecznego i gospodarczego.
- Porównasz warunki życia i pracy robotników w XIX w. i współcześnie.
- Zinterpretujesz informacje znajdujące się w różnych typach źródeł historycznych.

Przeczytaj

Wzrost demograficzny

Na wczesnym etapie industrializacji, w drugiej połowie XVIII i w pierwszej połowie XIX w., nastąpił w Wielkiej Brytanii gwałtowny wzrost demograficzny. Był on spowodowany m.in. ograniczeniem śmiertelności niemowląt dzięki łatwiejszemu dostępowi do opieki zdrowotnej, lepszemu wyżywieniu, szczepieniom i większej świadomości znaczenia higieny w życiu codziennym. Jednocześnie nie malała dzietność przeciętnej rodziny, w wyniku czego liczba ludzi dynamicznie się zwiększała. Historycy dyskutują nad tym, w jakiej mierze był to pozytywny wpływ industrializacji, a w jakiej innych czynników, np. rozwoju rolnictwa czy zmniejszenia liczby epidemii oraz konfliktów zbrojnych. Wzrost liczby ludności był zjawiskiem ogólnoeuropejskim – nie dotyczył tylko Wielkiej Brytanii. Na przykład, jak się szacuje, liczba ludności Rzeczypospolitej na przełomie XVII i XVIII w. wynosiła 7–8 mln, a w czasach pierwszego rozbioru ok. 14 mln. Jeśli te szacunki są wiarygodne, oznaczałoby to największe średniookresowe tempo przyrostu liczby ludności w całej naszej historii. Zjawisko to przedstawiają poniższe mapy i tabela.

Gęstość zaludnienia w Europie ok. 1750 i w 1914 r. Które tereny na początku XX w. były najgęściej zaludnione? Czy sytuacja wyglądała podobnie w połowie XVIII w.?

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o. na podstawie: Rondo Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 2001, s. 205, 206, licencja: CC BY-SA 3.0.

Wyszczególnienie	1800	1850	1900
Afryka	90,0	95,0	120,0
Ameryka Południowa	9,0	20,0	38,0

Wyszczególnienie	1800	1850	1900
Ameryka Północna	16,0	39,0	106,0
Stany Zjednoczone	5,3	23,2	76,0
Azja	602,0	749,0	937,0
Europa	187,0	266,0	401,0
Belgia	-	4,3	6,7
Francja	27,3	35,8	39,0
Hiszpania	10,5	-	16,6
Holandia	-	3,1	5,1
Niemcy	24,6	35,9	56,4
Rosja	37,0	60,2	111,0
Szwecja	2,3	3,5	5,1
Włochy	18,1	24,3	32,5
Zjednoczone Królestwo	16,1	27,5	41,8
Irlandia	5,2	6,6	4,6
Wielka Brytania	10,9	20,9	37,2
Oceania	2,0	2,0	6,0
Świat	906	1171	1608

Przyrost liczby ludności świata w latach 1800–1900 (dane w milionach).

Źródło: Rondo Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 2001, s. 206.

Do rozwoju demograficznego, patrząc z perspektywy lokalnej, przyczyniały się również **migracje**. Ludność Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych czy Prus powiększała się znacznie wskutek napływu migrantów. Negatywny bilans ludności w krajach, z których pochodzili migranci, był równoważony przez wysoki przyrost naturalny. Masowe migracje nie byłyby możliwe, gdyby nie wywołany rewolucją przemysłową rozwój środków transportu, takich jak kolej czy statki parowe.

Urbanizacja

Wzrost liczby ludności pociągnął za sobą urbanizację, ponieważ postęp technologiczny na wsi oraz industrializacja wywoływały falę migracyjną ukierunkowaną do miast. Migracja wieś–miasto przybierała okresowo bardzo gwałtowne tempo, podobnie zresztą jak migracja do innych krajów. Dla przybyszów brakowało środków transportu, mieszkań, czasami

żywności i właściwej opieki sanitarnej. W 1700 r. Londyn liczył ok. 0,5 mln mieszkańców, a 100 lat później ta liczba się podwoiła. W 1900 r. Londyn był już ponadczteromilionową metropolią.

W jeszcze szybszym tempie rozwijały się ośrodki przemysłowe, które w XVIII w. były mało znanymi miścinami, a rewolucja przemysłowa uczyniła z nich wielkie miasta fabryczne. W Manchesterze, Leeds czy Birmingham pojawienie się nagłej fali migracyjnej wiązało się początkowo z brakiem odpowiednich siedzib i udogodnień dla olbrzymich rzesz ludzkich. Rozwój infrastruktury nie nadążał za ogromnym popytem. W okresie braku zamówień i zdarzającego się już w pierwszej połowie XIX w. przejściowego kryzysu gospodarczego wielkie miasta przemysłowe stawały się siedliskiem nędzy i patologii społecznych.

Co zatem popychało ludzi do porzucania życia na wsi i tułaczki do miast, gdzie czekał ich niepewny los, a czasem nędza? Historycy jeszcze długo będą toczyć na ten temat spory. Wydaje się nie ulegać wątpliwości, że mimo przejściowych załamania stopa życiowa brytyjskich robotników w latach 1750–1850 stale się podnosiła i przez cały ten okres była wyższa niż na wsi. Olbrzymia liczba godzin spędzanych w pracy w ciągu doby, praca na zmiany, zatrudnianie dzieci, brak odpowiednich zabezpieczeń socjalnych, nędzny poziom higieny pracy – to wszystko są rzeczy, które szokują z dzisiejszej perspektywy. Tak o zjawisku pracy dzieci pisał XIX-wieczny francuski ekonomista, socjolog i dziennikarz Eugène Buret:

“ ***Eugène Buret o zatrudnianiu nieletnich i dzieci w przemyśle angielskim*** ”

Przemysł jako taki poszukuje nowych, mniej wprawnych, ale za to tańszych robotników. Najmilej widziane są małe dzieci, których zarobki są w porównaniu z pensją wykwalifikowanego robotnika wręcz śmieszne. Niektóre fabryki obywają się bez pełnoletnich pracowników do tego stopnia, że interweniować muszą władze administracyjne w celu przywrócenia odpowiedniej równowagi. Prawdziwi pracownicy są powoli zwalniani, pozostaje im tylko zająć się rzemiosłem czy próbować ubiegać się o bardziej odpowiedzialne stanowiska w swoich manufakturach. Weźmy na przykład pod lupę przemysł włókienniczy.

Tam gdzie kiedyś pracował jeden mężczyzna, można znaleźć kilkoro dzieci czy kobiet, które wykonują podobną pracę za głodowe pensje. Gdy pomyśleć jeszcze o postępującej mechanizacji, można wróżyć na najbliższą przyszłość ogromne bezrobocie.

Jednakże patrząc z perspektywy XIX-wiecznych robotników ich warunki pracy były często lepsze niż na wsi. Ponadto – w odróżnieniu od sytuacji panującej na wsi – można było mieć nadzieję na awans, poprawę losu dla siebie lub dzieci. Nie bez znaczenia był też fakt, że życie w mieście było ciekawsze niż na wsi.

Nowe klasy i warstwy społeczne

W Europie starego ładu istniały trzy stany: kler, szlachta i wszyscy pozostali (stan trzeci). Industrializacja i rewolucja przemysłowa doprowadziły do powstania nowych klas społecznych i trwałej zmiany struktury społeczeństwa. Nie był to jednak proces szybki. Do końca XIX w. większość mieszkańców Europy była chłopami, a współczynnik urbanizacji mało gdzie przekraczał 50 proc. Arystokracja nadal cieszyła się prestiżem społecznym i zachowywała wpływy.

Najważniejszymi z nowych klas były klasa robotnicza oraz inteligencja. Ta pierwsza była bardzo zróżnicowana: robotnicy zatrudnieni w wielkich fabrykach stanowili tylko jej małą część. Przeważali pracownicy drobnych warsztatów, siła najemna w rzemiośle, wolni najemnicy, służba domowa. Do wymienionych grup robotniczych trudniej było dotrzeć z konkretną pomocą socjalną czy zorganizować ich do walki o swoje prawa. W żadnym z krajów europejskich do końca XIX w. robotnicy nie stanowili grupy dominującej liczebnie i dlatego ich siła polityczna nie była wielka.

Warstwa inteligencji grupowała osoby legitymujące się wykształceniem i utrzymujące się z wykonywania wolnych zawodów albo pracy wymagającej dużych kwalifikacji. Znaczenie tej grupy rosło w miarę rozwoju technologii i odchodzenia od tradycyjnych metod produkcji. Wielu przedstawicieli inteligencji znajdowało zatrudnienie w zawodach ważnych dla rozbudowującego gwałtownie swoje instytucje państwa, np. w szkole i w administracji.

Rewolucja przemysłowa i towarzyszące jej procesy społeczne zdemokratyzowały społeczeństwo – bariery mobilności były niższe, łatwiej można było starać się o awans.

Lepsze wykształcenie

Rewolucji przemysłowej, urbanizacji oraz powstawaniu nowych klas i warstw społecznych towarzyszył wzrost poziomu wykształcenia. Miał on różne przyczyny, jedną z nich był rosnący poziom wymagań stawianych pracownikom w różnych dziedzinach produkcji i usług. Analiza poniższych danych pozwala zauważyć, jak dynamicznie rósł (w ciągu tylko 50 lat!) procent osób umiejących pisać i czytać.

Kraj	ok. 1850	ok. 1900
Szwecja	90	99
Stany Zjednoczone (tylko biali)	83–90	94
Szkocja	80	97
Prusy	80	88
Anglia i Walia	67–70	96
Francja	55–60	82
Belgia	55–60	81
Austria (z Węgrami)	55–60	77
Włochy	20–25	52
Hiszpania	25	44
Rosja	5–10	28

Dorośle osoby piśmienne w wybranych krajach (w %). W których krajach procentowy wzrost był największy?

Źródło: Rondo Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 2001, s. 233.

Kraj	1830	1850	1900
Stany Zjednoczone	1500	1800	1969
Niemcy	1700	1600	1576
Zjednoczone Królestwo	900	1045	1407
Francja	700	930	1412
Hiszpania	400	663	1038
Włochy	300	463 (1860)	881
Rosja	-	98 (1870)	348

Uczniowie szkół podstawowych w wybranych krajach (na 10 000 mieszkańców).

Źródło: Rondo Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 2001, s. 233.

Kwestia robotnicza

Już w XVIII-wiecznej Wielkiej Brytanii powstawały pierwsze samopomocowe organizacje robotnicze. W okresie kryzysu przemysłu angielskiego związanego z blokadą kontynentalną (nałożoną przez Napoleona Bonapartego) w niektórych rejonach kraju doszło do prób niszczenia maszyn uznanych przez robotników za przyczynę ich nieszczęść. Na czele tego ruchu stał (najpierw w rzeczywistości, a potem jako symbol) **Ned Ludd** – stąd jego członków

nazywamy **luddystami**. Zmarł on jednak szybko na skutek ostrych represji, a przede wszystkim poprawy koniunktury w przemyśle po upadku Napoleona.

Jeszcze w XVIII w. związki zawodowe były zabronione przez prawo (np. prawo Le Chapeliera we Francji z 1791 r.). Jednak już ok. 1825 r. istnienie związków zawodowych zostało faktycznie zaakceptowane w Wielkiej Brytanii, a podejmowane przez nie działania uznawano za legalne. Najstarszym związkiem zawodowym był związek metalowców. W 1833 r., m.in. z inicjatywy Roberta Owena, parlament angielski uchwalił tzw. ustawę fabryczną. Zakazano w niej zatrudniania w fabrykach dzieci poniżej 12. roku życia, ograniczono długość dnia pracy w przemyśle włókienniczym do 16 godzin i wprowadzono inspekcję fabryczną.

“ Dyskusja w parlamencie angielskim nad wnioskiem o poprawie warunków zatrudnienia robotników z 1844 r.

5 lutego Sir James Graham zapoczątkował w Izbie Gmin dyskusję nad projektem ustawy rządowej o regulacji godzin pracy w fabrykach [...]. Ze względu na wiek proponował, aby pod określeniem „dzieci” rozumieć, że chodzi tu o dzieci między 9 a 13 rokiem życia, zamiast, jak chciano, między 8 a 13 rokiem życia, dzieci te powinny być zatrudniane nie dłużej niż 6 godzin na dobę, wyłącznie rano. W istniejącym prawie określenie „młode osoby” definiowało robotników między 13 a 18 rokiem życia [...]. Proponowano, że nie powinni być oni zatrudniani w jedwabnictwie, przemyśle bawełnianym, wełnianym i w manufakturach lnianych. W ciągu doby powinno się ich zatrudniać od 5.30 do 7 wieczorem w lecie, i od 6.30 do 8 wieczorem zimą, co stanowi 13 godzin każdego dnia, a zarazem połowę dnia, z tym, że półtorej godziny każdego dnia powinno być przeznaczone na spożywanie posiłków i odpoczynek. W odniesieniu do kobiet uważał, że w żadnych okolicznościach nie powinny być zatrudniane dłużej niż 12 godzin na dobę [...]. Co do edukacji, we wszystkich propozycjach ustawy dzieciom od 8 do 13 roku życia chciano dać czas na podstawową naukę i dlatego nie powinny pracować dłużej niż 6 godzin dziennie, resztę zaś miano przeznaczyć na wykształcenie. Mr Hindley zauważył, że na kontynencie „biali niewolnicy” byli w nieporównanie gorszej sytuacji niż w Anglii. We

Francji ludzie pracy spędzali 15 godzin dziennie w manufakturach z przerwą tylko 1/2 godziny [...]. 15 marca projekt ustawy był znowu rozpatrywany. Lord Ashley chciałby zgody na twierdzenie, że państwo ma prawo do ochrony pracujących. Ponadto [...] w 1818 r. było w zakładach bawełnianych 57 000 robotników, w 1839 r. 419 000 [...]. Wyliczył, że robotnik w przędzalni przechodzi dziennie w ciągu 12 godzin często więcej niż 25 mil, a czasami aż 35 mil. Podkreślił złe skutki tego typu pracy dla zdrowia i wyglądu robotników, na co przedstawił opinię kilku wybitnych lekarzy [...]. Zapytał w imieniu biednych, którzy mają czas tylko żyć i umierać, o czas dla nich samych, dla ich wygody, i zakończył, że powinno się zmienić obliczanie nocy, która zamiast od 8 wieczór powinna być obliczana od 6 wieczór.

Źródło: *Dyskusja w parlamencie angielskim nad wnioskiem o poprawie warunków zatrudnienia robotników z 1844 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 137.

Brytyjskie rozwiązania naśladowano później w innych państwach. W okresie Wiosny Ludów kwestia robotnicza stała się sprawą polityczną w efekcie wydania w 1848 r. [Manifestu komunistycznego](#). Komuniści nie mieli jednak realnego wpływu na sytuację robotników aż do czasu powstania I Międzynarodówki w 1864 r. i wybuchu powstania ludowego w Paryżu w 1871 r., czyli Komuny Paryskiej. W 1851 r. powstała pierwsza centrala związkowa w Wielkiej Brytanii i za sprawą masowych strajków walka o prawa robotników stała się bardziej skuteczna. Warto wspomnieć, że robotnicy angielscy domagali się nie tylko praw politycznych, ale i prawa wyborczego (w ich imieniu walczył o to ruch [czartystów](#)). Państwem, które próbowało rozwiązać problemy robotników drogą odgórnych reform, były Niemcy za czasów kanclerza Bismarcka. W 1883 r. rząd Bismarcka wprowadził obowiązkowe ubezpieczenia chorobowe robotników, w następnym roku ubezpieczenia wypadkowe, a w 1889 r. ubezpieczenia na starość i od niezdolności do pracy.

Słownik

czartyzm

ruch polityczny robotników w Anglii, 1836–1854; dążył do reform demokratycznych

inteligencja

warstwa społeczna składająca się z ludzi utrzymujących się z pracy umysłowej

klasa robotnicza

klasa składająca się z ludzi wynajmujących się do pracy w przemyśle, rzemiośle, rolnictwie; według marksistów jedna z podstawowych klas w społeczeństwie kapitalistycznym

luddyzm

ruch robotniczy w Anglii w XIX wieku; byli przeciwni mechanizacji przemysłu w obawie przed utratą pracy

Manifest komunistyczny

(niem. *Manifest der Kommunistischen Partei*) deklaracja wydana przez niemiecką partię komunistyczną, napisana przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa; ogłoszona w 1848 r. w Londynie; przedstawiała zasady tzw. socjalizmu naukowego

migracja

zmiana miejsca zamieszkania lub pobytu, często z powodów materialnych

urbanizacja

proces polegający na wzroście udziału ludności zamieszkującej miasta w ogólnej liczbie mieszkańców kraju

warstwa społeczna

kategoria społeczna; część społeczeństwa powiązana poprzez np. dochód, wykształcenie, styl życia, dostęp do władzy; określa hierarchię układu grupy w społeczeństwie

Słowa kluczowe

urbanizacja, industrializacja, rewolucja przemysłowa, klasa robotnicza, inteligencja, kongres wiedeński

Bibliografia

R. Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, tłum. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak, Warszawa 2001.

A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2008.

B.W. Higman, *Historia żywności*, tłum. A. Kunicka, Warszawa 2012.

Historia życia prywatnego. Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej, t. 4, pod red. M. Perrota, Wrocław 1999.

J. Kaliński, *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, Warszawa 2008.

T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, tłum. L. Garczyński, Warszawa–Wrocław 1991.

T. Kizwalter, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2007.

M. Kopczyński, *Dzieci fabryczne*, „Mówią Wieki” 12/2014.

K. Śmiechowski, *Z perspektywy stolicy. Łódź okiem warszawskich tygodników społeczno-kulturalnych (1881–1905)*, Ibidem, Łódź 2012.

A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, PWN, Warszawa 1974.

Schemat

Polecenie 1

Zapoznaj się z poniższym schematem, a następnie wykonaj polecenia.

Lekarz badający dziecko w biednej włoskiej rodzinie. Litografia Florimonda van Loo na podstawie ilustracji flamandzkiego artysty Edouarda de Jans'a, druga połowa XIX wieku

Źródło: Wikimedia Commons, licencja: CC BY 4.0.

Polecenie 2

Wypisz niedogodności życia XIX-wiecznych robotników, biorąc za punkt odniesienia dzisiejsze standardy mieszkaniowe.

Polecenie 3

Czy zgadzasz się z tezą Ernesta Legouvé, że w XIX w. „najędźniejszą klasą rzemieślników są kobiety”? Uzasadnij swoje stanowisko.

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Ułóż wydarzenia w kolejności chronologicznej.

- Manifest komunistyczny
- ustawa fabryczna w Wielkiej Brytanii
- wystąpienie luddystów
- prawo Le Chapeliera
- ustawy dla robotników Bismarcka
- powstanie kongresu związków zawodowych w Wielkiej Brytanii
- I Międzynarodówka

Zapoznaj się z poniższym tekstem, a następnie wykonaj polecenie.

” Charles Fourier o zasadach pracy w falandze, przedstawionych w 1822 r.

Zasady pracy w falandze

[...] Trzeba będzie, by gospodarka zrzeszeniowa, celem nabrania atrakcyjności, spełniła siedem następujących warunków:

1. Aby każdy pracownik był zrzeszony, wynagradzany dywidendą;
2. Aby każda osoba – mężczyzna, kobieta czy dziecko – była wynagradzana w stosunku do trzech właściwości: kapitału, pracy i talentu;
3. Aby rodzaje prac gospodarczych zmieniały się około ośmiu razy dziennie, ponieważ zapał nie może trwać dłużej niż półtorej godziny lub dwie godziny przy wykonywaniu jednej i tej samej funkcji na roli czy w przemyśle;
4. Aby praca była wykonywana w zespołach przyjacielskich, spontanicznie zebranych, wzajemnie zainteresowanych i pobudzonych najaktywniejszymi rywalizacjami;
5. Aby warsztaty pracy i obszary rolne pociągały robotnika estetycznym wyglądem i czystością;
6. Aby podział pracy doprowadzony został do najwyższego stopnia, celem przydzielenia każdej płci i każdemu wiekowi funkcji, które im

odpowiadają;

7. Aby przy tym podziale każdy – mężczyzna, kobieta czy dziecko – korzystał w pełni z prawa do pracy, czyli prawa brania w każdej chwili udziału w każdym rodzaju pracy, który spodoba mu się wybrać

Źródło: Charles Fourier o zasadach pracy w falandze, przedstawionych w 1822 r., [w:] Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998 1998, s. 148.

Które z uciążliwości życia XIX-wiecznych robotników próbował rozwiązać Charles Fourier? Wskaż poprawną odpowiedź.

- problem braku przerw na posiłek
- problem pracy zarobkowej dzieci
- problem niesprawiedliwego wynagradzania
- problem niewłaściwego docenienia wkładu pracy i włożonego wysiłku
- problem czasu i monotonii pracy
- problem wpływu na decyzję wyboru rodzaju pracy

Ćwiczenie 3

Na podstawie treści piosenki odtwórz losy wiejskiej dziewczyny, która trafiła do Łodzi. Wyjaśnij, jakie mogło być ekonomiczne podłoże losu kobiety.

” *Niedziela w Czarnocinie*

Raz w niedzielę w Czarnocinie,
w pewnej chacie przy rodzinie, przy rodzinie,
rzekła córka do swej mamy,
a co rzekła – posłuchamy:
Matusz moja, rzeczce córa,
mam dwadzieścia lat akurat, lat akurat,
chcę się żenić, duch mi szepce,
a tu we wsi nikt mnie nie chce.
Chcę mieć męża bogatego,
przystojnego i mądrego,
matusz córkę wysłuchała
i tak do niej powiedziała:
Córko moja, jedź do Łodzi,
to ci wcale nie zaszkodzi, nie zaszkodzi,
poznasz ludzi i zwyczaje,
poznasz życie, obyczaje.
Córuś mamy usłuchała
i do Łodzi pojechała, pojechała,
minął roczek, trzy kwartały,
wtęm przychodzi list niemały:
W Łodzi takie są zwyczaje,
ten zarabia, kto sprzedaje, kto sprzedaje,
ja ten zwyczaj podchwyciłam,
dla was wnuka zarobiłam.
Ani chwili nie zwlekajcie,

i do Łodzi przyjeżdżajcie, przyjeżdżajcie,
weźcie forsy moi mili,
będziem tutaj wnuka chrzcili.

Pieśń śpiewano przy uroczystościach rodzinnych. Melodia znana również z innymi tekstami – polka miejska, wykonywana była przez jedną z łódzkich kapel podwórkowych Tadeusza Rosiaka.

Źródło: *Niedziela w Czarnocinie*, [w:] *Folklor robotniczej Łodzi*, red. J.P. Dekowski, B. Kopczyńska-Jaworska, J. Kucharska, tekst dostępny w internecie: baedekerlodz.blogspot.com.

Zapoznaj się z poniższym fragmentem, a następnie wykonaj polecenie.

” Henryk Sienkiewicz

Listy z podróży do Ameryki

Pytanie jest [następujące]: czy koleje prowadzone przez kraje puste do jakichś placówek cywilizacji, jak np. fort Yuma, opłacają się przedsiębiorcom? – ale i na to pytanie niepodobna inaczej odpowiedzieć, jak twierdząco. Przede wszystkim są przedsięwzięcia obliczone na lata. Przedsiębiorcy liczą na to, że np. Arizona przestanie być pustym krajem, gdy kolej ułatwi do niej drogę. Wiedzą dobrze, że bogactwa naturalne tego kraju, niewyczerpane kopalnie srebra, ściągną mnóstwo górników, że za górnikami pójda handlujący, za tymi kolejno rolnicy, że powstanie przemysł. Jednym słowem: w Ameryce koleje otwierają ogromne przestrzenie [...]. Toteż zarządy [...] sprzedają rokrocznie setki tysięcy akrów kolonistom [z Europy, którzy] zapuszczają się w nieznane strony nie lękając się ani Indian, ani odległości, byle znaleźć ziemię urodzajną, dostatek wody i drzewa. Z czasem też dochodzą do zamożności i prowadzą życie spokojne. W ten sposób na pustyniach Wielkiego Zachodu powstają miasta [...], a terytoria zmieniają się z wolna w stany.

Źródło: Henryk Sienkiewicz, *Listy z podróży do Ameryki*, [w:] *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej 1865–1914*, t. 38, oprac. W. Michowicz, Warszawa 1959, s. 14.

Zapoznaj się z poniższym fragmentem opracowania historycznego i wykonaj polecenie.

” R. Brandon

Singer i maszyna do szycia. Miłość, marzenia, kapitalizm

Właściciele fabryk w Anglii długo uważali, że ich sprzęt jest lepszy od każdego produkowanego gdzie indziej i przez wiele lat mieli całkowitą rację. Pierwsze ziarno wątpliwości zostało zasiane podczas Wielkiej Wystawy w 1851 roku. Kiedy Cyrus McCormick¹ zaprezentował tam swoją żniwiarkę, londyński „Times” początkowo ją wyśmiał, ale kiedy została zademonstrowana, zdobyła nagrodę, a „Times” przeproszał. Przykłady amerykańskiej myśli technicznej tak zaimponowały Brytyjczykom, że w 1853 roku liderzy przemysłu brytyjskiego wystali znanego inżyniera i producenta urządzeń mechanicznych, Josepha Whithwortha, do Stanów Zjednoczonych [...]. Donosił [on, że] „robotnik wita wszystkie mechaniczne nowości z entuzjazmem, ponieważ dzięki swej wiedzy potrafi docenić ich wagę i znaczenie, jak na przykład fakt, że uwalniają go od harówki, jaką jest praca niewykwalifikowanej siły roboczej”. [...] Whithworth przemawiał z pozycji człowieka wyraźnie zainteresowanego mechanizacją na większą skalę. Maszyny były jego życiem, projektował je i konstruował. Im więcej maszyn kupili pracodawcy, tym był szczęśliwszy. Ale w Anglii, chociaż dalekowzroczni pracodawcy chcieli wyposażyć swoje fabryki w najnowsze urządzenia, pracownicy wcale tego nie chcieli i przeciwko temu walczyli.

¹ Cyrus McCormick – amerykański konstruktor i wynalazca maszyn rolniczych.

Źródło: R. Brandon, *Singer i maszyna do szycia. Miłość, marzenia, kapitalizm*, Warszawa 2006, s. 135–136.

Wyjaśnij przyczyny dwóch, różniących się zupełnie, postaw robotników wobec innowacji technicznych. Zaznacz "prawda" lub "fałsz" przy poniższych stwierdzeniach.

Zdanie	Prawda	Fałsz
Niektóre religie zabraniały korzystania w pracy z maszyn.	☐	☐
W zależności od konkretnej sytuacji zastosowanie maszyn mogło zredukować stanowiska pracy albo poprawić warunki pracy robotnika (np. poprzez ograniczenie czynności wymagających wysiłku fizycznego).	☐	☐
Amerykańscy robotnicy byli uprzedzeni do maszyn produkcji brytyjskiej, a brytyjscy – amerykańskiej.	☐	☐
Niektórzy fabrykanci obniżali pensje robotnikom pracującym przy maszynach.	☐	☐

Ćwiczenie 6

Plakat francuski z 1892 r.

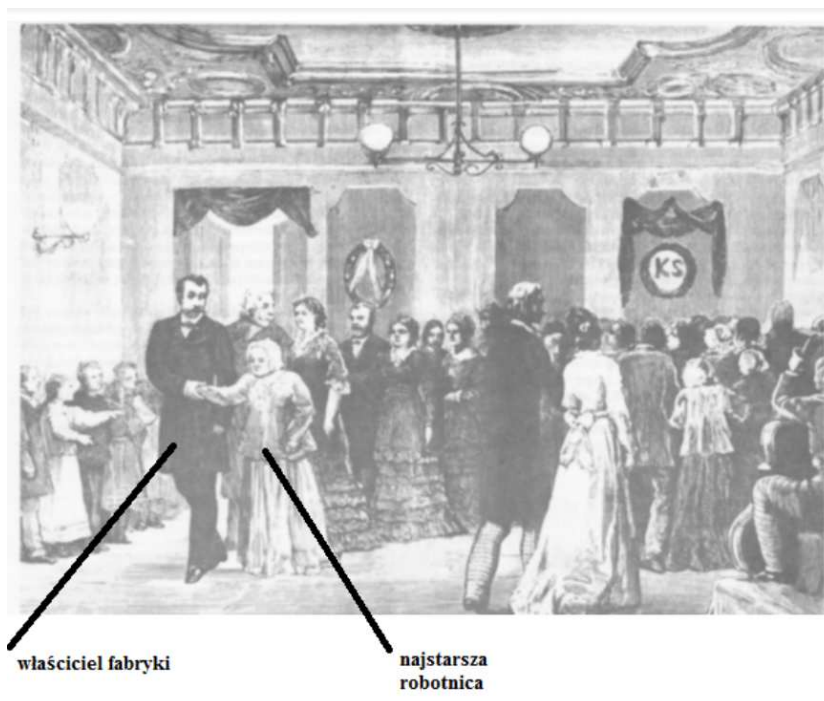
Źródło: Litografia z 1892 r., ze zbiorów Bibliothèque Nationale w Paryżu [w:] Histoire 1re, Paris 2003, s. 145; dostępne online: photo.rmn.fr.

Ćwiczenie 7

Przyjrzyj się poniższej ilustracji i wykonaj polecenie.

Bał w fabryce Szlenkiera w Warszawie. Rysunek Wojciecha Gersona.

Źródło: Ireneusz Ilnatowicz, *Spółeczeństwo polskie 1864–1914*, Warszawa 1988, s. 39.

Ćwiczenie 8

Przeanalizuj poniższe źródła i na ich podstawie udowodnij, że wystąpienia robotników były dobrze zorganizowanym ruchem społecznym.

Źródło A

” *List Neda Ludda¹ do fabrykanta w Huddersfield z 1812 r.*

Dopiero co dostarczono mi informacji, że jest Pan posiadaczem tych nienawistnych maszyn trykotarskich. Moi ludzie pragną, bym napisał do Pana i ostrzegł, jak należy, aby Pan zniszczył je, i z tego powodu pragnę, aby Pan zrozumiał dobrze to, co piszę do Pana. Proszę przyjąć do wiadomości, że jeśli nie zostaną one zniszczone do końca następnego tygodnia, polecę jednemu z mych poruczników, by na czele 300 ludzi zburzył je. A nadto proszę przyjąć do wiadomości, że jeśli doprowadzi Pan sprawę tak daleko, to pomnożymy Pańskie nieszczęścia paląc Pańskie budynki do gruntu. Na wypadek gdyby Pan zdobył się na zuchwałość strzelania do któregokolwiek z naszych ludzi, otrzymali oni rozkazy, by zamordować Pana i spalić jego dom. Będzie Pan tak łaskaw i pójdzie do swych sąsiadów, by ich poinformować, że ten sam los i ich czeka, jeśli nie zniszczą maszyn. Ponieważ wiem, że jest kilku posiadaczy maszyn w Pańskim sąsiedztwie i ponieważ poglądy i intencje moje i moich ludzi zostały przedstawione fałszywie, skorzystam z tej sposobności, by je przedstawić, i proszę, by Pan zapoznał z nimi swoje bractwo. Pragnę, by sukiennicy, rząd i publiczność wiedzieli, że nie można sobie lekceważyć skarg tak dużej masy ludzi. Ostatni spis wykazał, że jest 2782 zaprzysiężonych Bohaterów zjednoczonych więzami konieczności dla celu naprawienia swych krzywd oraz gotowych zginąć w walce – tylko w armii Huddersfield, a dwa razy tyle jest

w *Leeds*². Z ostatnich listów naszych korespondentów dowiadujemy się, że gotowi są powstać i przyłączyć się do nas rękodzielnicy nast. Miejscowości: Manchester, Wakefield, Halifax, Bradford, Sheffield, Oldham, Rochdale³ i w ogóle cała kraina bawełny, a dzielny pan Hanson prowadzić ich będzie do zwycięstwa. Przyłączą się do nas tkacze z Glasgow i wielu części Szkocji.

¹ Ned Ludd – robotnik fabryczny w hrabstwie Lancashire, który prawdopodobnie jako pierwszy w 1782 r. zniszczył maszynę dziewiarską. Stąd niszczących maszyny robotników nazywano luddystami, a późniejsi przywódcy tego ruchu ukrywali się często pod nazwą Ned Ludd. Tak było m.in. w latach 1811–1812.

² Huddersfield i Leeds – ośrodki włókiennictwa w hrabstwie Yorkshire.

³ Miejscowości leżące w dwóch najbardziej uprzemysłowionych hrabstwach północnej Anglii: Lancashire i Yorkshire.

Źródło: *List Neda Ludda¹ do fabrykanta w Huddersfield z 1812 r.*, [w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 143.

Źródło B

” *Wystąpienia luddystów z 1812 r.*

[...] z prawidłowości, z którą są tworzone tajne plany burzycieli, i z zaciekłości, z którą wprowadzają je w życie. Jest praktycznie niemożliwe przeciwstawić się im. Oni gromadzą się, a potem rozpraszają się, kiedy dokonają już dzieła zniszczenia. Są dobrze poinformowani i zdyscyplinowani jak regularna armia. Są dowodzeni przez jednego przywódcę, pod którego sztandarami są kierowani do niszczenia lub zadawania śmierci. W chwili gdy piszę ten list, słyszę, że generał Hawker wymaszerował z oddziałem do Bullwell, manufaktury odległej o sześć mil stąd, by stłumić poważne zamieszki, do których dzisiaj tam doszło [...]. W piątkowe popołudnie, około 4 po

południu, duże zgromadzenie burzycieli nagle zaatakowało budynki należące do Panów Wroe i Duncoft, w West Houghton, trzynaście mil od miasta. Budynki były niedostatecznie strzeżone i tłum wdarł się do posesji. Podłożono ogień pod cały jeden budynek. Zniszczono tam wszystkie maszyny [...].

20 kwietnia 1812 r.

Manchester. Zakłady pana Daniela Burltona and Son w Middeton, gdzie używa się machin do drukowania perkalu, zostały zaatakowane przez licznie zgromadzony motłoch, który rozpoczął w ten sposób swe poczynania, że zaczął strzelać z muszkietów do fabryki i próbował podłożyć ogień. Wybito wszystkie szyby.

Źródło: Wystąpienia luddystów z 1812 r., [w:] Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. S.B. Lenard, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1998, s. 142.

Dla nauczyciela

Autor: Tytus Izdebski

Przedmiot: historia

Temat: Nadzieje i rozczarowania. Społeczne skutki rewolucji przemysłowej

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

Zakres podstawowy

XXX. Europa i świat po kongresie wiedeńskim. Uczeń:

3) przedstawia przebieg rewolucji przemysłowej w Europie i Stanach Zjednoczonych oraz wskazuje jej najważniejsze konsekwencje społeczno-gospodarcze;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie.

Cele operacyjne:

Uczeń:

- wymienia społeczne skutki industrializacji i rewolucji przemysłowej;
- omawia kwestię pojawienia się nowych warstw społecznych;
- tłumaczy znaczenie haseł: industrializacja, urbanizacja, migracja, klasa robotnicza.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm,
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- debata,
- analiza tekstu źródłowego, źródeł ikonograficznych i danych statystycznych,
- dyskusja.

Formy zajęć:

- praca indywidualna,
- praca w grupach,
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda;
- telefony z dostępem do internetu.

Przebieg zajęć:

Przed lekcją:

Podczas poprzedzających zajęć nauczyciel prosi uczniów o przypomnienie sobie w domu informacji na temat przyczyn i początków rewolucji przemysłowej.

Faza wstępna:

1. Nauczyciel prosi uczniów o przypomnienie definicji rewolucji przemysłowej i wyjaśnienie, dlaczego jej początki miały miejsce w Wielkiej Brytanii.
2. Następnie nauczyciel przedstawia cele lekcji.

Faza realizacyjna:

1. Praca z tekstem. Metoda jigsaw. Uczniowie odliczają do trzech lub do sześciu (w zależności od liczebności klasy). Łączą się w zespoły według przydzielonych numerów. Każda grupa opracowuje fragment materiału z sekcji „Przeczytaj”:
  - grupa 1 i 4 – Wzrost demograficzny oraz Urbanizacja,
  - grupa 2 i 5 – Nowe klasy i warstwy społeczne oraz Lepsze wykształcenie,
  - grupa 3 i 6 – Kwestia robotnicza.

Po zakończeniu pracy uczniowie zmieniają zespoły tak, by w każdym znalazła się przynajmniej jedna osoba z poprzednich grup. Uczniowie dzielą się wiedzą zdobytą wcześniej i uczą się od siebie nawzajem. Chętne lub wybrane osoby omawiają przydzielone zagadnienia. Pozostali uczniowie mogą zadawać pytania i weryfikować przedstawione informacje.

2. Praca z multimedium („Schemat interaktywny”). Uczniowie w zespołach dwuosobowych zapoznają się z treścią materiału oraz poleceniem 2: „Wypisz niedogodności życia XIX-wiecznych robotników, biorąc za punkt odniesienia dzisiejsze standardy mieszkaniowe” i wspólnie wykonują zadanie. Wybrana para

przedstawia swoje propozycje, nauczyciel może uzupełnić odpowiedź, dodając ważne informacje.

3. Utrwalanie wiedzy i umiejętności. Uczniowie wykonują indywidualnie ćwiczenia od 1 do 3 w sekcji „Sprawdź się”. Nauczyciel sprawdza poprawność wykonywanych zadań wraz z uczniami.
4. Uczniowie w parach wykonują kolejne ćwiczenia 4 i 5. Nauczyciel obserwuje postęp pracy i w razie potrzeby wyjaśnia wątpliwości.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel inicjuje krótką debatę, prosząc, aby uczniowie wymienili blaski i cienie rewolucji przemysłowej z perspektywy społecznej. Uczniowie przedstawiają swoje propozycje, jedna osoba może zapisywać podsumowanie na tablicy.
2. Nauczyciel omawia przebieg zajęć, wskazuje mocne i słabe strony pracy uczniów.

Praca domowa:

1. Wykonaj ćwiczenia interaktywne 7 i 8. Przygotuj uzasadnienia poprawnych odpowiedzi.
2. Wykonaj polecenie 3 z sekcji „Schemat interaktywny”.

Materiały pomocnicze:

R. Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, tłum. H. Lisicka-Michalska, M. Kluźniak, Warszawa 2001.

A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2008.

B.W. Higman, *Historia żywności*, tłum. A. Kunicka, Warszawa 2012.

Historia życia prywatnego. Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej, t. 4, pod red. M. Perrota, Wrocław 1999.

J. Kaliński, *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, Warszawa 2008.

T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, tłum. L. Garczyński, Warszawa–Wrocław 1991.

T. Kizwalter, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2007.

M. Kopczyński, *Dzieci fabryczne*, „Mówią Wieki” 12/2014

K. Śmiechowski, *Z perspektywy stolicy. Łódź okiem warszawskich tygodników społeczno-kulturalnych (1881–1905)*, Ibidem, Łódź 2012.

A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, PWN, Warszawa 1974.

Wskazówki metodyczne:

- Uczniowie mogą zapoznać się przed lekcją z sekcją „Schemat”, aby przygotować się do późniejszej pracy.